

СХОДОЗНАВСТВО У КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА: 1834–1918

У НАУКОВІЙ літературі досі немає спеціальних праць з історії розвитку сходознавства впродовж 1834–1918 рр. в Університеті Св. Володимира в Києві. На початку 30-х років ХХ ст. професор Борис Григорович Курц уперше узявся за підготовку ґрунтовного дослідження з історіографії українського сходознавства, але його “Огляд літератури про Схід, що вийшла на Україні” стосувався періоду 1924–1932 рр. Розвідка вченого залишилася незавершеною і знаходиться в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

Професор Андрій Петрович Ковалівський в “Антології літератур Сходу” (1961) не лише перевидав кращі переклади творів з адигейської, азербайджанської, арабської, вірменської та інших мов, зроблені у Харкові, а й написав до цього видання великий вступний нарис “Вивчення Сходу в Харківському університеті та Харкові у XVIII–XX віках”, опублікував низку змістовних статей, присвячених харківським вченим-сходознавцям. А.П. Ковалівський збирався підготувати наукову працю щодо зв’язків Києва з країнами Сходу від найдавніших до новітніх часів та розвитку сходознавства на усій Наддніпрянщині, в якій мав на меті простежити поступ орієнталістики і в Київському університеті, але завершити дослідження не встиг. Розвідка вченого “Зв’язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки” побачила світ лише у 1996 р. Чернетки іншої статті – “Сходознавство у Києві у XIX – початку ХХ в.” – зберігаються в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України і містять фактично лише загальну схему викладення проблеми. В цьому рукописі автор назвав деяких київських вчених-сходознавців та окремі їхні праці.

У найзмістовнішій серед подібних видань “Історії Київського університету: 1834–1859” (1959) сходознавчий напрям діяльності професорів (за винятком візантинознавства) не розглядається.

У ґрунтовній узагальнюючій “Історії отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года” (1997) у розділі “Востоковедение на Украине” Київському університету відведено лише два невеликих абзаци, в котрих йдеться про читання курсу історії Стародавнього Сходу М.П. Драгомановим та про відомого російського арабіста В.Ф. Гіргаса, який ніколи не працював у Київському університеті, разом з тим видатного санскритолога і спеціаліста в галузі староіндійської філології Ф.І. Кнауера, що присвятив близько 30 років життя викладацькій і науковій роботі в Київському університеті, представлено у розділі “Востоковедение в Дерптском/Юрьевском университете”.

У монографіях з певних галузей орієнталістики київські сходознавці згадуються лише побіжно, зокрема у книзі Е. Акопяна “Армяноведение в России” (1988) доцента Київського університету, професійного вірменознавця О.М. Грена названо разом з іншими фахівцями у загальному списку.

У великих колективних історіографічних виданнях, як-от “Очерки истории исторической науки в СССР” (1960), внесок київських учених у вивчення історії Сходу не визначається, Ю.А. Кулаковського характеризовано тільки як історика Стародавнього Риму, Т.Д. Флоринського – як славіста.

Серед публікацій у галузі наукової біографістики, що стосуються вчених-сходознавців з Київського університету, неабияку цінність становлять монографії Ю. Жлуктенка “Михайло Якович Калинович” (1991), П. Федченка “Михайло Драгоманов” (1991) та Л. Матвєєвої “Юлиан Кулаковский” (2002). Серед мемуарної літератури викликає інтерес “Автобіографія” (1917) М. Драгоманова. Матеріал з біографічних словників професорів і викладачів Київського, Харківського та Юр’євського університетів дозволяє відтворити життєвий шлях деяких вчених-сходознавців, переглянути списки їхніх наукових праць. Стислі відомості про вчених істориків, які

опрацьовували сходознавчу проблематику, можна також почерпнути з колективної монографії “Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення” (2004).

Отже, через недостатнє висвітлення спеціалістами наукової спадщини київських вчених може скластися хибне уявлення щодо відсутності в Університеті Св. Володимира сходознавчих студій як таких. Тим часом у ньому працювали Ф.І. Кнауер, О.М. Новицький, М.Я. Калинович, Ю.А. Кулаковський та інші професори, які зробили вагомий внесок в орієнталістику. Вони сприяли збільшенню наукового знання про країни Сходу, відходу від зневажливого до них ставлення як до екзотичних і слаборозвинутих цивілізацій, створенню нових методів дослідження в орієнталістиці, введенню до наукового обігу великої кількості унікальних першоджерел. Впродовж 1834–1918 років Університет Св. Володимира був лідером на теренах сходознавства на Київщині. Із заснуванням Української академії наук у 1918 році сходознавчі дослідження зосередилися переважно в її установах, очолюваних академіком Агатангелом Юхимовичем Кримським. Співробітники академії наук широко використовували у своїй роботі наукове надбання Київського університету в галузі орієнталістики, зміцнювали зв'язки Києва з країнами Сходу, які сягають у сиву давнину.

Наші пращури діставали перші відомості про східні народи завдяки прочанам, котрі відвідували “святі місця”, а потім залишали докладні описи своїх подорожей; з перекладної літератури, наприклад “Іудейських війн” Йосипа Флавія, “Християнської топографії” Козьми Індикоплова, “Сказання про індійське царство” та інших.

Сприяли розширенню взаємовідносин між Києвом та народами Сходу торговельні зв'язки, хоча шлях “з варягів у греки” річищем Дніпра пов'язував Київ з Візантією і дещо обмежував приїзд до нього купців з далеких східних країн. Безпосередній зв'язок України з арабським світом відбувався через сирійських арабів-християн. Сирійський митрополит Іса, зокрема, у 1584 році відвідав Київ, потім Львів та інші українські міста, побував і у Москві.

Опис цієї мандрівки він зробив у віршах. Антіохійський патріарх Макарій із сином Павлом Халебським двічі гостювали в Києві в середині XVII ст. Павло Халебський докладно описав цю подорож, виправив у своєму творі деякі неточності, зроблені Ісою, розповів, зокрема, про портрети східних патріархів, що прикрашали стіни резиденції Київського патріарха.

Українські діячі також відвідували східні краї. Киянин Василь Григорович-Барський (1701–1747), зокрема, після закінчення Києво-Могилянської академії протягом 1723–1747 років мандрував спочатку по країнах Заходу, а потім довгі роки жив у Греції, відвідував Сирію, Палестину, Єгипет. В. Григорович-Барський прославився своєю вченістю. Йому було запропоновано викладати у Києво-Могилянській академії. У вересні 1747 р. В. Григорович-Барський повернувся до рідного міста, але наприкінці того ж року помер. Записки В. Григоровича-Барського з цікавими розповідями про дивовижні краї, в яких він перебував, написані надзвичайно старанно, добре ілюстровані, перевидавалися, починаючи з 1778 року, сім разів і мали неабияке наукове значення.

Дружнім взаєминам українців з мусульманськими народами протистояли полемічні твори проти ісламу, котрі надходили в Україну переважно з візантійських джерел. Найдавніші літописи не завжди були достовірними, іноді вони містили багато безглуздих вигадок та перекручень. Згодом українські полемісти почали використовувати більш ґрунтовні твори візантійської протимусульманської літератури, а також оригінали та переклади із західних мов праць, присвячених цим питанням. У 1564 році був зроблений український переклад “Всесвітньої хроніки” Мартіна Бельського (1495–1575), що містила розповідь про Мухаммеда. Колишній ректор Києво-Могилянської академії Іоаникій Галятовський (рік нар. нев. – 1688) у 1679-му та 1687 роках видав українською книжною мовою кілька полемічних трактатів проти мусульман. В одному з них – “Алкоране Магомета, изничтоженном Кохелетом Христом” – Іоаникій Галятовський занадто упереджено змалював Мухаммеда якимось біснуватим, а його прихильників назвав жертвами диявола. Проте у своєму

узагальнюючому творі проти еретиків “Алфавіті” він набагато докладніше й виваженіше охарактеризував основоположника ісламу.

Доки православні церковні пастирі змагалися з представниками ісламу в учених трактатах, український народ завзято воював з турками і татарами як на суходолі, так і на Чорному морі. Згадки про цю криваву боротьбу відбилися в українській усній народній творчості XVI – першої половини XVII ст. Східні впливи позначилися і на українській мові, в якій з’явилося чимало слів зі східних мов, запозичених через посередництво татар та турків.

Певний вплив на населення Києва справляла єврейська громада. Проте в XVI ст. це були переважно не вихідці зі Сходу, а переселенці із Західної Європи. Стародавня єврейська мова викладалася в Києво-Могилянській академії, її першим викладачем був Симон Тодорський [Ковалівський 1995–1996, 148–167]. З кінця XVIII ст. Києво-Могилянська академія з визначного вогнища культури, освіти і науки почала все більше перетворюватися на звичайний духовний заклад, а у 1817 році була закрита.

Після закриття Києво-Могилянської академії розвиток науки у Києві почав поступово занепадати. Головним науково-культурним центром України на початку XIX ст. став Харків завдяки заснуванню в цьому місті в 1805 році університету. У перші тридцять років діяльності цього навчального закладу російський уряд і університетські викладачі розглядали його як потенційний центр офіційної сходознавчої науки й освіти. Такий підхід передбачав організацію в Харкові викладання сходознавчих дисциплін на спеціальній кафедрі східних мов за загальноросійським зразком. Проте Харківський університет не мав можливостей забезпечити належний розвиток орієнталістики через брак науково-методологічної бази та відсутність педагогічних кадрів. Класичне сходознавство у Харківському університеті проіснувало недовго: у 1805 році, коли кафедру східних мов очолював Іоган Готфрід Барендт, та впродовж 1829–1835 років під час роботи Бернгарда Альбрехта Дорна, який забезпечив короткочасний розвиток орієнталістики. По залишенні Б.А. Дорном навчального

закладу поступ класичного напрямку сходознавства у Харкові припинився. Сходознавча проблематика у Харківському університеті з 1835 року зосередилася, головним чином, на кафедрі всесвітньої історії, стосувалася переважно історії Стародавнього Сходу і переслідувала насамперед освітню мету [Чувпило 2002].

Тим часом з відкриттям 1834 року Університету Св. Володимира похвалилося наукове життя в Києві. Перший ректор навчального закладу Михайло Олександрович Максимович (1804–1873) став одним із фундаторів багатьох суспільних наук в Україні: археології, етнографії, фольклористики, історії, філології. Професійним сходознавцем він не був, але деякі його праці містили матеріал з окремих питань у цій галузі. Серед різноманітних джерел, котрі стосувалися минувшини України, Михайло Олександрович особливо цінував народну пісенну творчість, оскільки був переконаний, що “камень с красноречивым рельефом, с исторической надписью – ничто против этой живой, говорящей, звучащей о прошедшем летописи. В этом отношении песни для Малороссии – все: поэзия, и история, и отцовская могила” [Сборник Украинских песен... 1849, II]. Вчений мав рацію: його збірники “Украинских народных песен” (кн. 1–3, 1827–1849) з кращими зразками українського фольклору, в яких оспівано, зокрема, взаємини українців з татарами та турками (“Невільники”, “Двобій козака з татариним”, “Втеча трьох братів з Азова”, “Про чорноморський похід гетьмана Серпяги” та ін.), містили фактологічний матеріал, котрий використовувався не лише в українознавчих дослідженнях, а й у сходознавчих студіях.

Під час вивчення минулого України М.О. Максимович велику увагу приділяв історії монголо-татарської навали, намагався визначити її вплив на східних слов’ян, а надто український народ. У працях багатьох тогочасних істориків монголо-татарська навала характеризувалася як випадкове й другорядне явище. Відомий російський історик академік С.М. Соловйов вважав цю подію незначною, такою, що не справила істотного впливу на поступ слов’янських народів. З цим твердженням не погоджувався Михайло Олександрович

і підкреслював її важкі наслідки для всієї Русі. Разом з тим М.О. Максимович спростував гіпотезу академіка М.П. Погодіна, що нібито російське населення Київщини під тиском татаро-монгольської навали залишило землі, які тривалий час були пустельними і лише наприкінці XIV – на початку XV ст. почали колонізуватися українцями, та аргументовано довів корінний статус українців на усій Наддніпрянщині: “...города и села были разоряемы татарами, и вновь строились; люди разбегались, и вновь сходились в свои города и села... Народ украинский... убывал сотнями и тысячами от схваток с татарами, от хищного полонения ими; однако народонаселение Украины, также как Воьльни и Галича, все продолжалось по-прежнему, как продолжается доньне...” [Максимович 1876а, 136]. У відповідь російським історикам М.О. Максимович зазначав: “Было мнение, что с нашествием Батыева на Киев, Переяславль и другие города Украины – она оставалась долго безлюдною степью и населялась уже другим, ново-пришлым народом. Но это долгое запустение Украины и замена ее прежнего народа другим – суцая небылица, за которую теперь хвататься может одна историческая немочь, не умея изъяснить некоторые явления Южно-Русской жизни прямо из нее самой. ...Украинцы всегда знали и говорили, что они коренной народ в своей земле, которая в древнее время звалась Русскою землею, или Русью” [Максимович 1876б, 654–655]. Михайло Максимович яскравими фарбами змальовував у своїх працях боротьбу українських козаків із загарбниками, підкреслював заслуги Б. Хмельницького та П. Сагайдачного у справі зміцнення козацького руху та у захисті Вітчизни від ворогів, вважав, що “...если победоносная сила Богдана была мечом, освободившим Украину от Польского ига; то могучее, непобедимое мужество Сагайдачного служило хранительным щитом православной Киевской Руси... Он был неизбежною, неотразимою грозою для татар и турков, которых громил непрестанно на море и на суше” [Максимович 1876в, 347]. Багато які сторінки історії, достовірно відтворені М.О. Максимовичем, стали у пригоді фахівцям під час вивчення певних наукових проблем із царини сходознавства.

У щойно заснованому Київському університеті Св. Володимира була створена лише одна кафедра історичних наук – кафедра всесвітньої історії. Її перший завідувач В.Ф. Цих виявляв інтерес до історії Сходу.

Володимир Францович Цих (1805–1837) за походженням серб, після закінчення Харківського університету працював учителем історії в Інституті шляхетних дівчат. У 1831 році на запрошення Харківського університету він почав викладати в ньому всесвітню історію. Обдарований неабиякими педагогічними здібностями, феноменальною пам’яттю та широкою ерудицією, В.Ф. Цих швидко зацікавив студентів своїм предметом і став їхнім улюбленим професором [Бузескул 1913, 188–194]. Володимир Францович будував лекційні курси на основі праць Геєрена, але завжди суттєво доповнював їх новим матеріалом з публікацій Гізо, Гердера, Нібура, Галлама, Тьєррі. Він приділяв належну увагу Стародавньому Сходу і докладно висвітлював історію Єгипту, Ассирії, Вавилонії, Палестини, Персії. Строго фактологічний виклад перебігу історичних подій професор майстерно поєднував з красномовством під час відтворення найважливіших історичних епізодів і завжди закінчував лекції підсумковими висновками, що дуже подобалося студентам.

Свій педагогічний досвід у 1833 році Володимир Францович використав у магістерській дисертації, в якій запропонував новий спосіб викладання історії. Він піддав критиці традиційний поділ історії на Стародавній Світ, Середньовіччя та Нову історію й обґрунтував доцільність вивчення історії за окремими регіонами світової цивілізації: азіатські й африканські народи, елліни, італійці, народи Північної та Середньої Європи. В.Ф. Цих фактично пропонував відмовитися від європоцентристського погляду на історичний процес і виділити історію країн Азії та Африки в самостійну галузь всесвітньої історії. Крім того, він розрізняв історію зовнішню і внутрішню. Під зовнішньою історією В.Ф. Цих розумів перебіг подій на міждержавному рівні, внутрішня, на його думку, мала стосуватися організації суспільного ладу країн, їхньої економіки, освіти, культури.

Попри заслужену повагу серед товаришів по службі та студентів, якою користувався В.Ф. Цих у Харківському університеті, умови життя у Харкові не задовольняли Володимира Францовича, тому він за власним бажанням у 1834 році був переведений до Київського університету, а в 1836 році обійняв посаду ректора. У новому навчальному закладі В.Ф. Циха «считали «украшением университета», «мужем разума и совета»» [Бузескул 2004, 117].

Від народження Володимир Францович був дуже хворобливим «...по наружности был полон, но бледен, как бы налит и рыхл, и страдал одышкою... Несмотря на свою болезненность, лицо его выражало какую-то душевную мягкость и сердечность и вообще было в высшей степени симпатичным; самая улыбка его была благодушная. Даровитый от природы, он возвышал свою даровитость неусыпным трудом и как профессор, и как ректор» [Биографический словарь профессоров... 1884, 499]. Шляхетний і доброзичливий, Володимир Францович привертав до себе колег, а колишні його студенти з Київського університету стверджували, що лише завдяки професору В.Ф. Циху вони нарешті усвідомили усе важливе значення історії як науки. На превеликий жаль, Володимир Францович не встиг реалізувати в Києві свій педагогічний хист і науковий потенціал. Він прочитав за офіційною схемою курси стародавньої історії та історії середніх віків, опублікував кілька статей, зокрема розвідку «Взгляд на историческую жизнь народа эллино-македонского» (1835) і нагло помер навесні 1837 року у 32-річному віці. Передчасна смерть стала на перешкоді здійснення його планів щодо включення історії Сходу в загальну схему викладання всесвітньої історії.

Пропозиції В.Ф. Циха щодо вдосконалення навчальних програм не були реалізовані його наступниками. Професор всесвітньої історії Віталій Якович Шульгін (1822–1878), зокрема, читав у Київському університеті Св. Володимира всесвітню історію протягом 13 років (1849–1862) за традиційною схемою. Він опублікував три підручники: з давньої (1856), середньої (1858) та нової (1862) всесвітньої історії, котрі витримали, відповідно, 6, 8, 7 видань і довго використовувалися в середній і

вищій школах Росії та України [Любченко 1999, 156].

Виходячи у відставку, В.Я. Шульгін надіслав у раду історико-філологічного факультету Київського університету доповідну записку, в якій порадив колегам звернути особливу увагу на талановитого студента Михайла Драгоманова, котрий «...крім обов'язкового вивчення повного курсу загальної історії, спеціально займався історією Стародавнього Сходу» [Михайло Драгоманов... 2001, 39]. На підтвердження своєї думки щодо схильності Михайла Драгоманова до орієнталістики професор додав до клопотання його розвідку «Про вчення Зороастра і вплив його на громадянство земдів».

Колеги В.Я. Шульгіна прислухалися до його поради і запросили в 1863 році Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895), який щойно закінчив університет, на посаду приват-доцента кафедри всесвітньої історії. В 1865 році Михайло Петрович був переведений на посаду доцента. Пізніше в «Автобіографії» (1917) він згадував свої перші кроки на освітянській ниві: «В університеті я викладав курс старої історії, який й почав оглядом історіографії, тоді перейшов до первісної культури і далі до Стародавнього Сходу» [Драгоманов 1917, 30]. Курс Стародавнього Сходу Михайло Петрович читав відповідно до власноручно складеної «Програми»: 1. Вступна лекція із загальною характеристикою стародавніх східних цивілізацій; 2. Монгольські народи; 3. Арійські народи; 4. Семітські народи; 5. Єгиптяни; 6. Підсумкові висновки [Драгоманов 1865, 1–6].

Після захисту дисертації «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» у 1870 році М.П. Драгоманов був затверджений у ступені магістра всесвітньої історії і відряджений за кордон для подальшого удосконалення професійних знань. Повернувшись до Києва в 1873 році, Михайло Петрович одразу активно включився в національно-культурний рух українців, став одним із членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства і Старої Громади, продовжив роботу у Київському університеті, переймався, зокрема, проблемою забезпечення студентів навчальною літературою.

Тодішні підручники для середніх шкіл мали великі прогалини щодо висвітлення історії Стародавнього Сходу, яка наводилася за давно вже застарілими джерелами. Студенти історико-філологічних факультетів університетів також стикалися з величезними труднощами при вивченні історії Стародавнього Сходу через брак якісних російськомовних навчальних посібників. Ці обставини спонукали М.П. Драгоманова ініціювати публікацію російського перекладу однієї з найкращих серед подібних видань у Західній Європі – праці Франсуа Ленормана, присвяченої цим питанням і побудованої на новітніх відкриттях в галузях єгиптології, ассириології і т.ін.

“Руководство к древней истории Востока до персидских войн” у перекладі І.М. Каманіна за редакцією М. Драгоманова вийшло з друку в 1875 році. Перша книга Ф. Ленормана містила докладну біблійну розповідь про створення Всесвіту, гріхопадіння Адама і Єви, Великий потоп, огляд свідчень щодо первісних людей за даними Біблії та археологічних розкопок, класифікацію племен і мов за Книгою Буття та висновками лінгвістів і т.ін. На думку Михайла Петровича Драгоманова, авторові не пощастило логічно поєднати й узгодити між собою богословські сюжети та наукові теорії і відкриття, що спричинило непослідовність викладення матеріалу у першій книзі, численні суперечності між даними різних джерел. У другій книзі “Руководства” Ф. Ленормана йшлося переважно про історію євреїв, добре відому зі Святого Письма. Тому видавці почали публікацію російського перекладу праці Ф. Ленормана одразу з третьої книги, в якій наведено історію єгиптян, але дещо змінили послідовність книг. Вони зазначили: “...мы позволили себе несколько переставить распределение книг французского подлинника так, чтобы не отделять один от другого народы близкие по племени и географическому положению, и ставим эти народы в таком порядке: Египтяне, Вавилоно-Ассирияне, Финикияне, Аравияне, Зендские племена, Индийцы” [Руководство к древней истории... 1875, 2]. “Руководство” Ф. Ленормана у російському перекладі стало одним з основних університетських посібників з історії Стародавнього Сходу.

М.П. Драгоманов опублікував багато праць з історії України, в яких йшлося і про стосунки українців з іншими народами, зокрема східними. У брошурі “Про українських козаків, татар та турків” (1876) він зазначив, що відносини між українцями і кримськими татарами погіршилися після того, як турки підкорили Візантію, утвердилися на Балканському півострові і поставили в залежність від себе Крим. Вчений розповів про грабіжницькі напади турків і татар на українські землі та про скрутну долю українців у турецькому полоні, охарактеризував магометанство, визначив основні його відмінності від християнства, висвітлив боротьбу українського козацтва проти поневолювачів і закінчив працю 1783 роком, коли Кримське ханство було приєднано до Росії і таким чином покладено край татарсько-турецькій агресії.

У 1876 році вийшов указ, підписаний Олександром II, про заборону українського письменства. Були закриті Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, газета “Киевский телеграф”, заарештовані деякі українські діячі, посилювався наступ царської реакції на українську культуру. Михайло Петрович випадково дізнався, що через звинувачення в українофільстві вже санкціоновано його звільнення з університету з подальшим засланням в одну з віддалених російських губерній. Він негайно порушив питання щодо свого від’їзду за кордон у наукових справах і незабаром назавжди залишив Батьківщину. М.П. Драгоманов жив і працював у Відні та Софії, досліджував різні проблеми в галузі українознавства, вивчав староіндійську історію і літературу, займався публіцистикою, викладав у Софійському вищому училищі (пізніше університеті), очолював у цьому навчальному закладі кафедру всесвітньої історії. Туга за Батьківщиною та виснажлива праця підточували сили Михайла Петровича. М.П. Драгоманов помер у Софії в 1895 році [Федченко 1991].

Якщо М.П. Драгоманов при підготовці до друку перекладу праці Франсуа Ленормана, а також на лекціях зосереджував увагу на наукових досягненнях, то інший викладач історії Стародавнього Сходу – О.М. Грен – під час читання того ж самого курсу користувався насамперед біблійними текстами.

Олексій Миколайович Грен народився в 1862 році. Після закінчення в 1886 році факультету східних мов Петербурзького університету зі ступенем кандидата з єврейсько-арабської та вірмено-грузинської спеціальностей О.М. Грен на запрошення академіка В.В. Радлова працював в Азіатському музеї Академії наук, де систематизував каталоги єврейських, вірменських, грузинських друкованих видань. Після закінчення цієї роботи Міністерством народної освіти він був відряджений на Кавказ і впродовж двох років вивчав маловідомі тоді мегрельські тексти. Повернувшись до Петербурга, на конференції, організованій Академією наук, він зробив звіт про проведену роботу, опублікував у наукових збірниках складений ним мегрельський алфавіт та кілька розвідок із галузі грузинської фольклористики. Незабаром О.М. Грен знову вирушив на Кавказ – як інспектор народних училищ Тифліської губернії. Під час свого перебування на Кавказі Олексій Миколайович зібрав близько 4000 літературних пам'яток та зразків грузинського, аварського, чеченського, вірменського фольклору та етнографії, в “Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа” опублікував “Сванетские тексты со словарем и грамматикой”, видав друком низку статей з історії літератур народів Кавказу.

Влітку 1891 року О.М. Грена було призначено на посаду інспектора народних училищ Терської області, але чиновницькі обов'язки, що відволікали від творчої праці, вже набридли Олексію Миколайовичу і він вирішив випробувати себе на освітянській ниві. За власним бажанням у березні 1892 року О.М. Грен став на роботу як приват-доцент у Харківський університет [Халанский 1908, 293–295].

У 1893 році О.М. Грен перейшов до Київського університету. Як приват-доцент історико-філологічного факультету він читав вступ до історії Стародавнього Сходу та історію Стародавнього Сходу, історію Грузії і Вірменії, історію турків і монголів, викладав єврейську мову. Через 10 років, тобто у 1903 році, Олексій Миколайович Грен звільнився з Університету Св. Володимира. На превеликий жаль, іншого викладача для читання згаданих курсів Київському університету знайти не пощастило.

О.М. Грен поставив собі за мету під час читання курсу лекцій з історії Стародавнього Сходу київським студентам спростувати хибний стереотип, який міг скластися у них під впливом підручників середньої школи про те, що історія Стародавнього Сходу – це начебто безперервний ланцюг деспотизму, жорстокості, розпусти та застою, і “...показать Восток и его историю такими, какими они есть на самом деле, показать, что и в этом застое есть немало отрядных явлений и существуют не только зачатки всего того, что развивалось после, но и своеобразное их развитие” [Грен 1893а, 2]. Але, перш ніж приступити до викладання історії Стародавнього Сходу, Олексій Миколайович прочитав вступну лекцію “Расы древнего мира и их историческая характеристика”. Він зазначив, що вченими вже давно робилися спроби розділити людство на групи з характерними спільними ознаками на основі антропологічних і лінгвістичних відмінностей. Справді, в 1722 р. Бернье поділив населення Землі на чотири групи: білу, жовту, чорну, лапландську. Пізніше Й. Блуменбах виділив п'ять основних рас: кавказьку, ефіопську, малайську, монгольську, американську (з подальшим їхнім дробленням всередині кожної з них). Класифікація Й. Денікера, створена наприкінці XIX ст., налічувала вже двадцять дев'ять рас. Існувала ще ціла низка наукових публікацій з цих питань, але всі вони не задовольняли О.М. Грена і він віддав перевагу богословським джерелам. На основі X глави Книги Буття Мойсея Олексій Миколайович стверджував, що “...под именем сыновей Сима, Хама и Иафета обозначаются различные народы, страны и даже города, и притом в удивительно строгом географическом и историческом порядке” [Грен 1893а, 6]. До цих трьох родоначальників людства О.М. Грен додав ще й Лемеха і запевнив слухачів, що переконає їх у тому, “...насколько гениально просто и исторически верно знаменитое деление. Четыре его расы: Иафетическая, Семитская, Хамитская и Лемехитская... почти всегда соответствуют всем требованиям истории” [Грен 1893а, 7]. Далі Олексій Миколайович охарактеризував кожен расу окремо. Стосовно семітів він зазначив, що “...гордая, непримиримая, злостная эта историческая

раса живет жизнью паразита среди культурных рас, подчиняя их своею беззащитностью... Вторая раса – Иафетиты, горное, храброе, способное, свежее племя, но по своему географическому положению находящееся еще в первобытном состоянии... Она первая дает мощный толчок философскому развитию мысли и первая дает зачатки положительной философии в философских системах Индии... Лемехиты – преимущественно земледельческая и скотоводческая раса, которая пока живет по всем незанятым равнинам Азии... Хотя вся раса и принадлежит к разряду рас низменных, она дает древнему миру свою демонологию и свою музыку... навязывает свою магию и своих колдунов Семитам и Ариям... Хамиты – яркие представители Египтян и Месопотамские Халдеи... Эта раса создала астрономию, гидравлическое искусство, математику и основы медицины. Ей принадлежат зачатки первого письма и первых литературных произведений; она создала культ для всех древних народов” [Грен 1893а, 10–11]. Подальші лекції О.М. Грена були складені у такому ж дусі.

Лекційний матеріал Олексій Миколайович Грен поклав в основу “Учебника истории Древнего Востока”, який вийшов друком у Києві в 1899 році і дістав вкрай негативний відгук відомого російського сходознавця, професора Петербурзького університету, академіка РАН з 1918 року Бориса Олександровича Тураєва (1868–1920). Щонайперше рецензенту впала в око безсистемна мішанина великої кількості згаданих у підручнику історичних пам’яток, а також вітчизняних та зарубіжних публікацій, і Борис Олександрович висловив підозру, що автор взагалі не відрізняє джерелознавства від історіографії, а “...с пособиями, заглавия которых он нагромождает без всяких характеристик, а часто без годов и указания на число томов, он, по-видимому, знаком весьма поверхностно” [Тураев 1899, 149]. Рецензент відзначив, що підручник складений на давно вже застарілому матеріалі і що “...автор совершенно незнаком с результатами последних археологических изысканий Амелино, Моргана, Питри и Quibell’a, открывшими науке доисторический и древнейший исторический Египет и уже сделавшимися достоянием даже широкого

круга ученых по другим отраслям знания” [Тураев 1899, 150].

Б.О. Тураєва сповнили жахом помилки, яких автор постійно припускався під час висвітлення історії Ранняго та Стародавнього царств, наприклад його твердження щодо напівміфічного характеру першого царя об’єднаного Єгипту Менеса та усіх царів перших двох династій, а також про те, що історія наступних династій, аж до XI, науці ще не відома: “Это было неверно и десять лет тому назад, а теперь прямо трудно верить глазам, читая эти строки” [Тураев 1899, 150], – обурювався Б.О. Тураєв і нагадав авторові, що ця історія вже давно наведена у працях Масперо, Штейндорффа та інших єгиптологів.

Власні міркування О.М. Грена стосовно єгипетських пірамід також завдали глибокого суму Борисові Олександровичу, оскільки свідчили, на його думку, про те, що “...автору, очевидно, неизвестна ни архитектурная история пирамид, ни тексты, начертанные внутри их и представляющие один из важнейших источников культурной истории вообще” [Тураев 1899, 152]. Судячи з усього, і про Книгу мертвих у автора також склалося неясне уявлення.

Рецензент зазначив: “Колонизация финикийн и основание ими городов, особенно сухопутных, изложено слишком догматично, лучше было бы яснее обрисовать роль их в передаче на запад выработанного в Египте и Вавилоне. Финикийские храмы и культ описаны неверно” [Тураев 1899, 153].

Б.О. Тураєв зробив ще цілу низку принципів зауважень. Крім того, підручник відрізнявся непослідовністю викладення матеріалу, науково не обґрунтованими паралелями та аналогіями, недоречними прикладами, непереконаливими висновками, містив багато друкарських помилок, котрі викривляли зміст, був погано ілюстрований. Тому Б.О. Тураєв дав книзі незадовільну оцінку: “«Учебник истории Древнего Востока» приват-доцента А.Н. Грена не представляет в нашей литературе явления утешительного и не может быть рекомендован ни готовящимся к государственному экзамену, ни публике” [Тураев 1899, 154].

Попри негативний відгук Б.О. Тураєва, Олексій Миколайович Грен читав студентам Київського університету історію

Стародавнього Сходу за власним підручником. Набагато змістовніші наукові праці він створив у галузі кавказознавства.

У 1894 році О.М. Грен опублікував розвідку “Песни любви у восточных народов и их связь с культом Афродиты”, в якій на численних прикладах з вавилонських, єгипетських, перських, індійських давніх релігійних ритуалів простежив спадкоємність культу жіночого божества кохання у різних східних народів, виявив сліди цього культу і в деяких сучасних йому кавказьких обрядах [Грен 1894, 2–3].

1895 року О.М. Грен видав друком статтю “Грузинская повесть об Амиране, сыне Дареджана, и остатки сказаний о нем в картвельской народной литературе”. Вчений зазначив, що на Кавказі з давніх-давен існував великий цикл народних переказів про Дареджанів, який потім широко використовувався поетами і прозаїками. За приклад старогрузинської світської літератури початку XII ст., присвяченої Дареджанам, могла правити, на його думку, повість про Амірана.

Після ретельного вивчення цього твору О.М. Грен дійшов висновку, що популярні на Заході літературні мотиви набули поширення і на Сході: “Рыцари, певцы, турниры, известное уважение или, скорее, плотская любовь к женщине, защита слабых и угнетенных – все это имело полное право гражданства как в Западной Европе, так и на Востоке” [Грен 1895а, 34].

Олексій Миколайович переглянув численні зразки грузинського фольклору з оспівуванням Амірана і пересвідчився, що в деяких творах цього героя змальовано як лицаря, в інших він відігравав роль кавказького Прометея. Автор знайшов пояснення цьому факту: “В эпоху монголов сказания об Амиране стояли совершенно отдельно от мифа о Прометее. Последний, быть может, тоже существовал, но герой его носил совершенно иное, нам неизвестное имя. Когда же с течением времени исчезли в памяти многих сказания о Дареджанах, самое название Амирана, как величайшего мифического героя, еще жило в памяти народной и затем уже незаметно слилось с личностью кавказского Прометея” [Грен 1895а, 40].

Отже, О.М. Грен у своїй статті навів літературну історію грузинської пам’ятки

XII ст., авторство якої приписується Мойсею з містечка Хоні в Імеретії, переповів її зміст за рукописом, зробленим на початку XIX ст. Олександром Макаєвим, докладно охарактеризував оповідання, виявив у ньому перський вплив, визначив деякі спільні риси із західноєвропейськими творами, пояснив, чому один із головних персонажів Дареджаніади Аміран згодом почав уособлювати в грузинському епосі міфічного Прометея.

У статті “Династия Багратидов в Армении” (1893) О.М. Грен навів історико-географічний огляд Вірменії напередодні воцаріння Багратидів, простежив, як цей древній рід поступово зміцнював свої позиції у Вірменії, аж доки не дістав верховну владу в країні, охарактеризував правління усіх представників цієї династії. Він зазначив, що перші царі з цієї династії Ашот I (859–889), Смбат I (890–914) та Ашот II (914–928) ціною надлюдських зусиль об’єднали країну під своєю владою і в епоху Абаса та Ашота III (928–977) Вірменія вже перетворилася на потужну державу, а верховна влада остаточно сконцентрувалася в руках Багратидів. Могутня Вірменія за Смбата II (977–989) та Гагіка I (989–1020) була вже здатна надійно захищати свої кордони від ворогів, дати відсіч навіть армії Василя Болгаробойця. Під час правління Смбата III і Ашота IV (1020–1040) верховна влада у Вірменії похитнулася. Останній з Багратидів – цар Гагік II (1040–1080) був переважно філософом, богословом та вченим, ніж диктатором. За його правління посилювався процес ослаблення країни, спалахнули міжусобні війни, котрі врешті-решт призвели до розпаду держави й утворення низки невеликих феодальних царств, пізніше підкорених Візантією, а потім турками-сельджуками [Грен 1893б, 52–139].

О.М. Грен загалом позитивно оцінив царювання Багратидів, які забезпечили об’єднання і зміцнення Вірменії, її сталий розвиток, хоч і не приховував, що зростання політичної і військової могутності Вірменії, особливо у перший період правління Багратидів, досяглося за рахунок нещадної експлуатації народу, зубожіння якого досягло небачених раніше масштабів.

З 1893 року О.М. Грен читав київським студентам курс лекцій з історії Кавказу, який було опубліковано в

“Университетских известиях”. У “Кратком очерке истории Кавказского перешейка с древнейших времен” (1895) він запропонував виділити історію Кавказу в певну галузь історичної науки, “...чтобы в цельной картине представить социальную и политическую жизнь страны, в которой, как в фокусе, сталкивались интересы Востока и Запада, Рима и Парфии, Арабов и Византии, России и Персии” [Грен 1895б, 1].

Вчений зазначив, що під назвою Кавказ розуміє велику територію між Чорним, Азовським і Каспійським морями.

Спочатку О.М. Грен зробив історико-географічний огляд Кавказу за ассирійськими клиноподібними написами, доповненими даними Біблії, а також свідченнями грецьких та римських авторів, і перейшов до висвітлення безпосередньо історії Кавказу, віддаючи перевагу історії Вірменії. Він розповів, що у IX ст. до н.е. в районі озера Ван виникла держава Урарту, а після її розпаду в VII–VI ст. до н.е. розпочалося Велике переселення кавказьких народів, внаслідок якого “...появляются на месте ванских народов Армяне, а ванские племена отходят к бассейнам Куры и Риона, потеснив еще далее к югу Мосхов и Тибаренов” [Грен 1895б, 52]. Саме у цей період, на думку Олексія Миколайовича, остаточно сформувалася вірменська народність. Пізніше значна частина Вірменії підпала під владу Мідії, а потім Персидської держави, але, як зазначив О.М. Грен, через брак достовірних даних наступний історичний період, аж до IV ст. до н.е. (доби Олександра Македонського, який зробив Вірменію набутком Македонії), відтворити неможливо.

Вчений висвітлив язичницький період історії Кавказу, пов’язаний з діяльністю Аршакідів. Він стверджував, що наприкінці III ст. до н.е. майже усі вірменські землі були об’єднані під владою Селевкідів і дістали назву Великої Вірменії. Він докладно охарактеризував діяльність Арташеса I, якому пощастило помітно розширити своє царство, та наступних правителів Великої Вірменії. Найбільшого розквіту, як переконався Олексій Миколайович, Вірменія досягла за Тиграна II (95–56 рр. до н.е.). Після смерті Тиграна III, вів далі викладач, імператор Август, стурбований зміцненням Вірменії, відсторонив від влади Тиграна IV

і посадив на престол Артавазда, але вірмени його не шанували, вважаючи римським поплічником, тому через два роки вбили і знову воцарили Тиграна IV, котрий незабаром загинув на полі бою. Подальшу історію Вірменії О.М. Грен виклав переважно за твором Мойсея Хоренського (Мовсеса Хоренаці) – письменника-історіографа кінця V – початку VI ст., який за дорученням Ісаака Багратіда написав ґрунтовну “Історію Вірменії”, котра мала велике наукове значення і багато разів перевидавалася. Олексій Миколайович закінчив свій історичний нарис добою християнства, яке в 301 р. н.е. цар Тіридат III проголосив державною релігією і коли “...оканчивается самая темная пора Кавказской истории. С этих пор может быть восстановлена правильно хронология событий, приобретающих полную историческую достоверность” [Грен 1895в, 123].

Лекції О.М. Грена, попри деякі прогалини, пов’язані з неопрацьованістю теми, становили систематизоване викладення маловивченої тоді стародавньої історії Вірменії і містили не лише якісну компіляцію вітчизняних та зарубіжних видань, а й результати власних досліджень викладача.

На відміну від єгиптології, де у О.М. Грена були помітні прогалини у знаннях, котрі він, мабуть, і не поповнював зі студентської лави, його праці в галузі кавказознавства були досить глибокими, ґрунтувалися на багатому фактологічному матеріалі, почасти зібраному ним самим під час перебування на Кавказі, і становили вагомий внесок у науку.

Кафедра філософії була відкрита в Київському університеті в 1834 році. Впродовж 1834–1850 років її завідувачем був О.М. Новицький.

Випускник Київської духовної академії Орест Маркович Новицький (1806–1884) з 1831 року викладав філософію в Полтавській семінарії. У 1833 році він став на роботу в Київську духовну академію як бакалавр польської мови, наступного року почав читати в академії курс філософії. На запрошення Київського університету Орест Маркович, залишаючись у штаті Київської духовної академії, в 1834 році очолив кафедру філософії. У 1835 році він здобув звання екстраординарного професора Київської духовної академії.

Незабаром через обтяженість викладацькою і науковою роботою він за власним бажанням звільнився з академії. Наприкінці 1835 року О.М. Новицького було обрано екстраординарним професором Університету Св. Володимира. Він викладав в університеті психологію, логіку, філософію. Курс філософії Новицький розпочинав від стародавніх часів і закінчував розглядом новітніх філософських теорій, використовуючи праці Ріттера, Болена, Крейцера та інших авторів. Орест Маркович намагався на лекціях простежити розвиток філософської думки у взаємозв'язку з поступом релігійних вірувань. Він пояснював студентам, як релігія поступово рухалася від примітивних форм до складних вчень, тим самим стимулюючи розвиток філософії, і, навпаки, як філософія сприяла вдосконаленню релігійних уявлень. Оресту Марковичу була властива бездоганна логіка подання матеріалу, він "...ни одного положення не оставлял без того, чтобы не разложить его на составные части; объяснив и доказав самым скрупулезным образом каждую часть, давал потом ясное и отчетливое понятие о целом" [Биографический словарь профессоров... 1884, 518].

На початку 1850 року внаслідок посилення царської реакції кафедру філософії в Київському університеті було закрито, а професора О.М. Новицького звільнено з роботи.

Значною мірою завдяки професору О.М. Новицькому в Київському університеті було розпочато вивчення філософії народів Сходу. Цим питанням присвячений цикл його статей під загальною назвою "Очерк индийской философии" (1844).

Тогочасні вчені часто-густо називали філософією найдавніші релігійні вірування. Професор О.М. Новицький заперечував слушність таких тверджень і доводив власну думку: початками філософії слід вважати узагальнення релігійних поглядів та перших уявлень людини про навколишній світ. У першій статті з цього циклу вчений порушив питання: де і коли виникла філософія, сформувалася вона у східних народів за давніх часів чи стала продуктом подальшого розвитку людства на Заході?

На основі вивчення найдавніших пам'яток Індії Вед з розповідями про Бога, безсмертя душі, кругообіг природи тощо

вчений зрозумів, "...как зародилась у древних философия, мало-помалу отделяясь от религиозных верований и поэтических образов; что в особенности занимало собою отличнейшие умы народа, столь отдаленного от нас по времени, столь непохожего на нас во всех отношениях; какие стороны истины могли открыть первобытные мыслители и чрез ряд веков передать их нам как негибнущее наследство мысли" [Новицкий 1844а, 153].

Автор помітив, що індійська філософія, котра виникла на релігійному підґрунті, згодом розділилася на дві галузі – філософські системи, що узгоджувалися з настановами Вед, і такі, що їм суперечили.

О.М. Новицький охарактеризував філософські школи, котрі входили до кожної з цих систем. Він дійшов висновку, що "...все философские системы Индии имеют то общее между собою, что выступают из одной и той же исходной точки и предполагают себе одну и ту же цель; различаются же между собою только средствами достижения этой цели... Исходною точкою индийской философии является религиозный догмат о происхождении и назначении человеческой души" [Новицкий 1844а, 157].

У другій статті професор зосередив увагу на вченні древнього мудреця Патанджалі, який, як сказано в Пуранах, одразу після народження вже знав минуле, сучасне та майбутнє людства і завдяки благочестю нібито набув чудодійної сили. О.М. Новицький зробив критичний аналіз філософських поглядів Патанджалі, порівняв основні його настанови із вченнями інших філософів, зокрема Капілі. Орест Маркович виявив у творах Патанджалі багато містицизму та фантазій і зазначив, що "...йога Патанджали пренебрегает миром, добродетелию и наукою, и все это для внутреннего сосредоточения в себе, для невозможного созерцания, для квиетизма" [Новицкий 1844б, 117]. Разом з тим, на думку автора, "Патанджали открыл и создал некоторые истины, драгоценнейшие для человеческого сердца, истину, например, духовности и величия Божия, богоподобия человеческой души, необходимости бесстрастия, т.е. умерщвления страстей, чистоты и бескорыстия добродетели и высокого назначения человека – чрез

духовное возрождение соединиться с Богом” [Новицкий 1844б, 117–118].

Третю статтю О.М. Новицький присвятив дослідженню Ньяї, основоположником якої вважається древній мудрець Готама – творець вчення про способи пізнання об’єктивної дійсності та про категорії, що адекватно відображають її у свідомості людини. У стислих афоризмах Готами, вказував О.М. Новицький, йшлося про Бога як будівника Всесвіту, який забезпечує його сталий розвиток, а також про вічну матерію (що складається з різнорідних частинок води, землі, повітря, вогню), котра за своєю суттю пасивна, тяжіє до деградації. Відтак розвиток природи й людства мудрець розглядав як постійну боротьбу, що точилася між Богом та бездіяльною матерією й іноді спричиняла великі катаклізми та макроруйнування, але життя на Землі завдяки Богові відроджувалося знову і знову. Цікаві думки древнього філософа стосовно особливостей людської душі дали підстави О.М. Новицькому назвати Готаму не лише визначним філософом, а й “замечательнейшим психологом древнего Востока” [Новицкий 1846, 52].

Отже, О.М. Новицький у своїх працях розглянув найдавніші індійські пам’ятки, виявив у них зачатки філософії, систематизував і проаналізував перші філософські побудови стародавніх мислителів, визначив особливості різних філософських шкіл.

Дану проблематику вчений розвинув у ґрунтовній багатотомній монографії “Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческой религии” (т. 1–4; К., 1860–1861), в якій обґрунтував такі тези: 1) філософські теорії беруть свій початок з ідей первісної релігії; 2) первісна релігія сама пройшла певні етапи у своєму розвитку; 3) філософія вперше з’явилася не у Стародавній Греції, як стверджує більшість учених, а існувала ще раніше в Індії та Китаї.

Отже, О.М. Новицький одним з перших серед російських вчених визнав за народами Сходу унікальну багатовікову культуру, визначив вплив східних філософських систем на розвиток європейської філософської думки, тим самим спростувавши хибні теорії багатьох тогочасних науковців європоцентристської орієнтації, які ствер-

джували, що філософія виникла на Заході, а відсталий в культурному відношенні Схід нічого істотного не вніс у розвиток світової науки, освіти, філософії.

Широко використовував результати наукових досліджень О.М. Новицького в своїх лекціях професор О.О. Козлов.

Олексій Олександрович Козлов (1831–1901) після закінчення в 1850 році Московського університету зі ступенем кандидата протягом 10 років вчителював у середніх навчальних закладах Москви, опублікував кілька статей з економічних і фінансових питань у “Московских Ведомостях”, “Московском Вестнике”, “Вестнике промышленности”, “Отечественных записках”.

З 1866 року через об’єктивні обставини Олексію Олександровичу довелося покинути Москву і працювати агрономом на периферії. Незабаром він зацікавився філософією, почав вивчати трактати А. Шопенгауера і Е. Гартмана, зачитуватися творами І. Канта та інших німецьких філософів.

У 1876 році Олексій Олександрович розпочав свою викладацьку діяльність як приват-доцент кафедри філософії в Університеті Св. Володимира в Києві. У 1880 році після захисту дисертації він був затверджений у ступені магістра філософії, пізніше обраний екстраординарним і ординарним професором.

У 1886 році О.О. Козлов заснував перший в Україні філософський журнал, в якому публікував переважно власні статті, але важка хвороба змусила його незабаром припинити видання, а в 1887 році залишити і викладацьку роботу [Козлов 1895, 605–606].

У своїх філософських поглядах О.О. Козлов належав до панпсихістів. В основу цієї філософської системи покладено поняття буття. Вважалося, що за джерело поняття буття править первісна свідомість, яка, в свою чергу, репрезентує три галузі – свідомість про вміст, свідомість про форму та свідомість щодо нашої субстанції. Усі вони дають матеріал для утворення поняття буття, але саме це поняття становить особливий різновид свідомості, а саме – про форми відносин між елементами первісної свідомості.

Професор О.О. Козлов викладав у Київському університеті логіку та історію філософії. “Курс истории философии”

(1885–1887) О.О. Козлова був опублікований в “Университетских известиях”. Потім Олексій Олександрович на основі цих матеріалів підготував рукопис книги “Очерки из истории философии”.

Олексій Олександрович вважав, що: “Философия есть наука о мире, его познании и его отношении к познающему субъекту” [Козлов 1885а, б]. Він постійно підкреслював усю важливість вивчення історії філософії, яка “...имеет своею задачею восстановить процесс развития философской истины и найти закон этого процесса” [Козлов 1885а, II].

Багато тогочасних філософів вважали, що філософія виникла в Європі, тому і відлік її історії розпочинали з філософських побудов греків. Інші спеціалісти, зокрема попередник О.О. Козлова у Київському університеті О.М. Новицький, шукали початки філософії на Стародавньому Сході, насамперед в Китаї та Індії. Такої самої

думки дотримувався і О.О. Козлов, тому “Курс истории философии” розпочав із розгляду китайської філософії.

О.О. Козлов переконався, що “...китайская философия, как и везде, первоначально сливалась с религией, но до известной степени была выделена из этого слияния уже самими китайскими философами. Как национальная религия практических и не богатых фантазией китайцев была проста, так и национальная философия их отличается простою и незамысловатою метафизикой” [Козлов 1885б, 31]. Олексій Олександрович дійшов висновку, що первісне поклоніння духам та демонам, що втілювали в собі явища природи, згодом узагальнилося у свідомості китайців у культі трьох головних божеств: неба, землі і сина неба – імператора. Ці релігійні засади, на думку вченого, і було покладено в основу китайської філософії, творцем якої став у VI ст. до н.е. Конфуцій.

ЛІТЕРАТУРА

Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира: 1834–1884. Киев, 1884.

Бузескул В.П. О лекциях В.Ф. Цыха, профессора Харьковского университета в 30-х годах прошлого века // **Сборник Харьковского Историко-филологического общества.** Т. XIX. Харьков, 1913.

Бузескул В.П. **Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века.** Киев, 2004.

Грен А. Расы древнего мира и их историческая характеристика // **УИ.** Ч. 2. Киев, 1893а. № 10.

Грен А. Династия Багратидов в Армении // **ЖМНП.** Ч. 290. Санкт-Петербург, 1893б.

Грен А.Н. Песни любви у восточных народов и их связь с древним культом Афродиты // **Кавказ.** 1894. 23 сентября, 28 сентября.

Грен А. Грузинская повесть об Амиране, сыне Дареджана, и остатки сказаний о нем в картвельской народной литературе // **ЖМНП.** Ч. 298. Санкт-Петербург, 1895а.

Грен А.Н. Краткий очерк истории Кавказского перешейка с древнейших времен // **УИ.** Ч. 2. Киев, 1895б. № 7.

Грен А.Н. Краткий очерк истории Кавказского перешейка с древнейших времен // **УИ.** Ч. 2. Киев, 1895в. № 8.

Драгоманов М. **Автобіографія.** Київ, 1917.

Драгоманов М. Программа по истории Древнего Востока // **Университетские известия (УИ).** Ч. 2. Киев, 1865. № 10.

Ковалевський А. Зв'язки зі Сходом та сходознавство у Києві й Наддніпрянщині в середні віки // **Східний Світ,** 1995–1996. № 2–1.

Козлов Алексей Александрович // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. **Энциклопедический словарь.** Санкт-Петербург, 1895.

Козлов А.А. Курс истории философии // УИ. Ч. 2. Киев, 1885а. № 6.

Козлов А.А. Курс истории философии // УИ. Ч. 2. Киев, 1885б. № 7.

Любченко В.Б. Київські Шульгіни: національно розділена родина в історії України // **Українська біографістика**. Вип. 2. Київ, 1999.

Максимович М.А. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении ее новопришлым народом // **Максимович М.А. Собрание сочинений**. Т. 1. Отдел исторический. Киев, 1876а.

Максимович М.А. Обзорение городовых полков и сотен, бывших на Украине со времен Богдана Хмельницкого // **Максимович М.А. Собрание сочинений**. Т. 1. Отдел исторический. Киев, 1876б.

Максимович М.А. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // **Максимович М.А. Собрание сочинений**. Т. 1. Отдел исторический. Киев, 1876в.

Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. Львів, 2001.

Новицкий О.М. Очерк индийской философии // **ЖМНП**. Ч. 41. Санкт-Петербург, 1844а.

Новицкий О.М. Очерк индийской философии. Санкия Сесвара // **ЖМНП**. Ч. 43. Санкт-Петербург, 1844б.

Новицкий О.М. Очерк индийской философии. Ньяя // **ЖМНП**. Ч. 52. 1846.

Руководство к древней истории Востока до персидских войн (Переведено под редакцией М. Драгоманова) // УИ. Киев, 1875. № 3.

Сборник Украинских песен, изданный Михайлом Максимовичем. Киев, 1849.

Тураев Б. Рец. на: Грен А.Н. **Учебник истории Древнего Востока. Пособие для государственного экзамена в русских университетах**. Киев // **Журнал Министерства Народного Просвещения (ЖМНП)**. Ч. 326. Санкт-Петербург, 1899.

Халанский М.Г. А.Н. Грен // **Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). Ч. 2: Биографический словарь профессоров и преподавателей**. Харьков, 1908.

Федченко М.П. Михайло Драгоманов. Київ, 1991.

Чувпило Л.А. **Востоковедение в Харьковском университете (1805–1917)**: Дис. ...канд.істор. наук: 07.00.02. Харьков, 2002.